

Aşiq şeirinin dilində hikmətli fikirlər

Fəxriyyə Cəfərova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: ceferova.fexriyye@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-6190-7210>

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan aşiq ədəbiyyatının dili ilə bağlı məsələlərdən bəhs olunaraq aşiq şeirinin linqvistik xüsusiyyətləri ön plana çəkilir, bu şeir dilindəki hikmətli söz və ifadələr təhlil obyektinə çevrilir. Tədqiqat işində həmçinin müxtəlif aşıqların yaradıcılığına müraciət edilir, onların aforizm səviyyəli əsərləri araşdırılaraq hikmətli fikirlər atalar sözləri ilə müqayisə edilir. Məqalədə hikmətli fikirlərin əhəmiyyətli cəhətləri işıqlandırılmaqla yanaşı, onların müsbət əxlaqi xüsusiyyətlərin inkişafındakı rolundan danışılır. Hətta belə bir fikir də irəli sürülür ki, hikmətli sözlərdə ifadə olunan ideyalar cəmiyyətin idarə olunmasına müsbət təsir göstərir. Məqalədə irəli sürülən elmi-nəzəri fikirlər dil-üslub faktları ilə əsaslandırılır.

AÇAR SÖZLƏR

söz, dil, fikir,
hikmətli fikir,
atalar sözləri

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 24.01.2024

Gəbul edilib: 29.02.2024

Wise thoughts in the language of ashug poetry

Fakhriya Jafarova

Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor, Nakhchivan Institute of Teachers.
Azerbaijan. E-mail: ceferova.fexriyye@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0001-6190-7210>

ABSTRACT

The article deals with issues related to the language of Azerbaijani ashug literature. From this point of view, the linguistic features of ashug poetry are brought to the fore. Basically, the wise words and phrases in the language of ashug poetry become the object of analysis. The article refers to the creativity of various lovers and examines their aphorism-level works. Wise thoughts in the language of ashug are compared to proverbs. The study highlights the important aspects of wisdom and their role in the development of positive moral traits. It is even suggested that the ideas expressed in wise words affect the management of society. The scientific-theoretical ideas put forward in the article are justified by linguistic and stylistic facts.

KEYWORDS

word, language, idea,
wise thought, proverbs

ARTICLE HISTORY

Received: 24.01.2024

Accepted: 29.02.2024

Giriş

Ədəbi örnəklər, xüsusilə də aşiq yaradıcılığı xalqımızın təfəkkür və nitq mədəniyyətini, adət-ənənələrini, əxlaqi xüsusiyyətlərini özündə yaşadan dəyərli qaynaqlardandır. Yüzlər boyunca saz-söz adamları xalqımızın mənəviyyatından irəli gələn dəyərləri, onların məqsəd və arzularını dilə gətirmiş, bu prosesdə nəsihətamiz, müdrik fikirlərini söyləmişlər. Hikmətli ifadələr qədim zamanlardan bəri formalaşmış inkişaf edərək xüsusi ədəbi janra çevrilmiş və “aforizm” adı ilə tanınmışdır. Bitkin, dərin anlamlı fikirlər, nəsihət məzmunlu ifadələr mənasında işlənən bu sözlər o qədər geniş yayılmışdır ki, onları yalnız məşhur adamların deyimi kimi qəbul etmək düzgün olmaz. Belə ki, aforizm dedikdə, atalar sözləri, zərbi-məsəllər, nəsihətlər başa düşülür. Bunlar həm ümumxalq təfəkkürün, həm də ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin düşüncə örnəyi kimi üzə çıxır. Bu baxımdan, aşiq şeirinin dilindəki hikmətli fikirlərin öyrənilməsi xüsusilə faydalıdır.

Əsas hissə

Azərbaycan aşiq yaradıcılığı hikmətli fikirlərlə zəngindir. Bu mənada, klassik aşıqların dili xüsusilə seçilir. Məsələn, Aşiq Ələsgərin qoşmalarında nəsihətamiz fikirlərlə zəngin olan çox sayda nümunələr mövcuddur. Aşığın “Gərəkdi” rədifli qoşması bu baxımdan səciyyəvidir:

Aşiq olub, diyar-diyar gəzənin
Əvvəl, başda pürkamalı gərəkdi.
Oturub durmaqda ədəbin bilə,
Mərifət elmində dolu gərəkdi [3, s. 15].

Aşiq dilindəki hikmətlərin öyrənilməsi dilimizin tarix boyunca əldə etdiyi keyfiyyətlərin üzə çıxmasına səbəb olur. Bu, bir tərəfdən də xalqımıza məxsus söz xəzinəsinin nə qədər qiymətli olduğunun bariz nümunəsidir:

Xalqa həqiqətdən mətləb qandıra,
Şeytanı öldürə, nəfsin yandıra,
El içində pak otura, pak dura,
Dalısınca xoş sədalı gərəkdi [3, s. 15].

Hikmətli fikirlər hər bir xalqın özünə, milli-mənəvi dəyərlərinə aid olduğundan sonrakı nəsillər tərəfindən atalar sözləri səviyyəsində qəbul edilən örnəklər hesab edilir. Bundan başqa, onlar milli dilimizin əsas cəhətlərini özündə daşıyan dəyərli nümunələrdir.

Danışdığı sözün qiymətin bilə,
Kəlməsindən ləlü-gövhər süzülə,
Məcəzi danışa, məcəzi gülə,
Tamam sözü müəmmalı gərəkdi [3, s. 15].

Hikmətli fikirlərdə ekspressivlik güclü olduğundan onların təsir dərəcəsi də dərin olur. Belə fikirlər onları eşidənləri düşündürür, nəticə çıxarmağa vadar edir, tərbiyələndirir:

Arif ola, eyham ilə söz qana,
Naməhrəmdən şərm eləyə, utana,
Saat kimi meyli haqqa dolana,
Doğru qəlbi, doğru yolu gərəkdi [3, s. 15].

Hikmətli fikirlərin araşdırılması göstərir ki, dünya xalqlarının, demək olar ki, hamısında az və ya çox dərəcədə belə örnəklər mövcuddur. Lakin türk xalqları, o cümlədən xalqımız həmin sahədə daha öndədir. Belə dil faktlarında elə fikirlər ifadə olunur ki, hətta bəzən onlar cəmiyyətin idarə olunmasında xüsusi əhəmiyyətə malik olur. Aşıqlar el məclislərini apardığından onların aforistik deyimləri insani xüsusiyyətlərin tənzimlənməsinə müsbət mənada təsir etmişdir:

Ələsgər haqq sözün isbatın verə,
Əməlin mələklər yaza dəftərə,
Hər yanı istəsə, baxanda görə,
Təriqətdə bu sevdalı gərəkdi [3, s. 15].

Hikmət və nəsihət dolu fikirlər, bitkin və qaydalı cümlələr obrazlı deyim şəraitində formalaşaraq getdikcə hökmə çevrilir. Belə faktlar atalar sözlərinə oxşasa da, onlardan seçilir. Belə ki, atalar sözlərinin müəllifi bəlli olmasa da, hikmətli fikir və nəsihətlərin müəllifləri vardır. Bundan başqa, atalar sözləri hikmətli ifadə və nəsihətlərdən fərqli olaraq artıq dildə möhkəmlənmiş, kodlaşmış örnəklərdir. Atalar sözləri yalnız folklora məxsusdur, lakin aforizmlər yazılı ədəbi örnəklərdə də əks olunur. Nizami Gəncəvinin, Səməd Vurğunun aforizmləri indi də dillər əzbəridir. Bu sahədə Azərbaycan aşıqları xüsusilə seçilirlər. Nəsihət xarakterli aşıq sözlərini dinlədikcə görürük ki, onlar xalqımızın əxlaqi dəyərlərini təbliğ edir:

Aldanma dövlətə, uyma dünyaya,
Kəsb eylə özünə halaldan maya.
Zinakar, haramxor yetişməz baya,
Dosta xain baxan kor olacaqdı [3, s. 19].

Zikr eylə dilində mərdlərin pirin,
Qorxma dar günündə yar olacaqdı [3, s. 19].

Azərbaycan dili inkişaf etdikcə onun leksik-qrammatik tərkibi də maraqlı söz və ifadələrlə zənginləşir. Sözsüz ki, bu inkişaf dilin bütün qatlarına təsir edir. Bu mənada, dildəki hikmətli fikirlər də tədricən artır.

Aşıqların dilindəki aforizmlərin leksik tərkibinə nəzər saldıqda, burada həm arxaik leksikanın, həm də dialekt vahidlərin işlənmə tezliyi ilə qarşılaşırıq. Lakin bu fakt aşıq yaradıcılığının oxunaqlıq xüsusiyyətinə təsir etmir, onun rəvanlığını azalda bilmir:

Əzəl bir adamla dostluq eyləsən.
Onu çəksən imtahana, yaxşıdır.
Baxdın gördün ilqarına kəc oldu,
Ona tapsan bir bahana, yaxşıdır [4, s. 135].

Burada “əzəl” və “kəc olmaq” digər leksik vahidlərlə müqayisədə fəallığı azalan sözlərdir. Klassik bədii dilimizin leksikasında alınma mənşəli “əzəl” sözü aktiv mövqelidir və o, “əvvəldən”, “başlanğıcdan bəri” mənalarında işlənmişdir. Lakin bu söz “Ərəb və fars sözləri lüğəti”ndə öz əksini tapmamışdır. Sözügedən mənədə “həmişəlik”, “daimi”, “əbədi” anlamlarını verən “əzəli” və “əzəlilik”, “əbədilik” və “daimilik” mənalarında işlənən “əzəliyyət” sözü olsa da, o, aşıq dilindəki “əzəl” sözünün ifadə etdiyi anlama uzlaşmır. Belə ki, yuxarıdakı örnəkdən də görüldüyü kimi, həmin leksik vahid “əvvəl” sözünün sinonimi kimi işlənmişdir.

Bədii dilimizdə “kəc olmaq” feili də diqqət çəkir. Birinci tərəfi (kəc) fars mənşəli olan sözün lüğətlərdə dörd mənası verilmişdir: 1) əyri, əyilmiş, 2) tərs, nəhs, 3) səhv, xata, 4) alçaq keyfiyyətli [7, s. 287]. Yuxarıdakı nümunə aşıq dilində həmin sözün lüğətdəki ikinci mənasına uyğun gəlib “ilqarına kəc olmaq”, “ilqarından dönmək” frazemi ilə eyni mənə daşıyır.

Aşıq dilindəki aforizmlərin leksik-qrammatik tərkibində maraqlı ifadələrlə qarşılaşırıq. Məsələn, aşağıdakı örnəkdə “bütün ilqar” sintaktik vahidi anlam baxımından qiymətli birləşmələrdəndir:

Hüseynin sözləri aşikar olar,
Qanana nəsihət yadigar olar.
Çox gülüb danışan biilqar olar,
Bütün ilqar hər insana yaxşıdır [4, s. 135].

“Bütün” sözünün epitet kimi mücərrəd isimlərlə işlənməsi faktına orta əsrlərdə də

rast gəlirik. Bu baxımdan, Seyid İmadəddin Nəsiminin aşağıdakı beyti diqqət çəkir:

Əzəldə qılmışam eşqinlə peyman,
Bütün peyman, sınıq peyman gərəkməz [8, s. 70].

Söz vermə, əhd, vəd, vəfa anlamlarında işlənən “ilqar” və “peyman” sözləri mənaca bir-birinə yaxındır. Dilimizdə “ilqarından dönən namərddir” deyimi də istifadə olunur. “İlqar” sözü və onun iştirakı ilə yaranan birləşmələr aşıq şeirinin dilində fəallığı ilə diqqət çəkir. Bu mənada Aşıq Abbas Tufarqanlının dilindəki qarğış məzmunlu bənddə “ilqarından dönmək” ifadəsi diqqət cəlb edir:

Abbas ağlar zarı-zarı,
Getməz könlünün qubarı,
İlqarından dönən yarı
Tanrı tezbazar eyləsin².

Aşıq Ələsgərin dilində “ilqar” sözü “keçirmək” feili ilə maraqlı bir frazem formalaşdırmışdır:

Biz ki ilqar keçirmişik aradan,
“Amin” desən, tez düzəldər yaradan.
Könlüm yasdən çıxdı, qəlbim qaradan,
Gülə-gülə bu həvəsdə xoş gəldin [2, s. 206].

Lüğət tərkibi hansı leksik vahidlərdən ibarət olmasına baxmayaraq, hikmətli fikirlər öz nəsihətamiz yönünü və məqsədini qoruyur:

Hər kimsə ki olsa nütfədən halal,
Şirin ləhcə, xoş sədaqət, düz xəyal,
Anlaxlı, həm mərifətli, pür kamal,
Kimdə olsa bu nişana, yaxşıdır [4, s. 135].

Araşdırma göstərir ki, bütövlükdə aşıq şeirinin dilində olan leksik-qrammatik vahidlər hikmətli fikirlərdə də işlənir. Lakin atalar sözləri və aforizmlərin tarixi uzaq keçmişə dayandığından bu qədimlik hikmətli fikirlərin dilində daha tez hiss olunur.

Aşıq şeirinin dilində verilən bir misra ilə atalar sözləri səviyyəsində olan fikirlərlə də qarşılaşmaq mümkündür:

Gözəl, hərcəyiyə gözəl deməzlər [3, s. 80].

² [https://az.wikisource.org/wiki/Eyl%C9%99sin_\(A%C5%9F%C4%B1q_Abbas_Tufarqan%C4%B1\)](https://az.wikisource.org/wiki/Eyl%C9%99sin_(A%C5%9F%C4%B1q_Abbas_Tufarqan%C4%B1))

Aşıq şeirinin dili üzərində aparılan araşdırmalar göstərir ki, hikmətli fikirlər daha çox ustadnamə janrında özünü göstərir. Belə ki, bu fikirlərə ayrı-ayrı aşıq şeirlərində hərdən rast gəlsək də, ustadnamələr bütövlükdə aforizmlərə meydan verən janrdır. Bu baxımdan Aşıq Hüseyn Şəmkirolinin aşağıdakı ustadnaməsi səciyyəvidir:

Qafil könül, bir məclisə varanda,
Ver qadağa acı dilə, danışma.
Hərcayı söyləmə, hərcayı demə,
Laf eyləyib gülə-gülə danışma.

Aşıq gərək hər məclisdə sayılsın,
Sözünü eşidən qansın, ayılsın.
Kəlmə çıxar, şirin cana yayılsın,
Aşırıb sözünü zilə danışma.

Bu misralardakı fikirlər “Danışmaq gümüşdürsə, susmaq qızıldır” atalar sözləri ilə eyni mənə daşıyır.

Sözün manı tutma azğın, axmağın,
Xoşlanılmaz aralıqdan çıxmağın,
Layiq deyil başa qaxınc qaxmağın,
Öz eybini bilə-bilə danışma.

Yazıq Hüseyn, əhdin yetər yerinə,
Könül bağla aşıqların pərinə.
Çək sözünü həqiqətə, dərinə,
Hər qədirbilməzə belə danışma³.

Yuxarıda verilən ustadnamə isə “Öz gözündə tiri görmür, başqasının gözündə tük axtarır”, “Doğru söz qılıncdan itidir” atalar sözlərini xatırladır.

³ [https://az.wikisource.org/wiki/Dan%C4%B1%C5%9Fma_\(A%C5%9F%C4%B1q_H%C3%BCseyn_%C5%9E%C9%99mkirli\)](https://az.wikisource.org/wiki/Dan%C4%B1%C5%9Fma_(A%C5%9F%C4%B1q_H%C3%BCseyn_%C5%9E%C9%99mkirli))

Nəticə

Araşdırmalar göstərir ki, hikmət dolu, nəsihət məzmunlu aşıq dili linqvistik tədqiqatlar üçün zəngin material verə bilir. Bu maraqlı qaynaq xalqımızın əxlaqi xüsusiyyətlərini qorumaqla yanaşı, onu zənginləşdirir, həmçinin cəmiyyətdəki tərbiyəvi xüsusiyyətlərin çoxalmasına təsir göstərir. Bu baxımdan, aforizmə aid xüsusiyyətləri özündə daşıyan fikirlər böyük əhəmiyyətə malikdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. [https://az.wikisource.org/wiki/Eyl%C9%99sin_\(A%C5%9F%C4%B1q_Abbas_Tufarqanl%C4%B1\)](https://az.wikisource.org/wiki/Eyl%C9%99sin_(A%C5%9F%C4%B1q_Abbas_Tufarqanl%C4%B1))
2. Aşıq Ələsgər. (2004). Əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb. 400 s.
3. Aşıq Ələsgər. (2005). Aşıq şeirindən seçmələr. Bakı, Şərq-Qərb, s. 4 – 19.
4. Aşıq Hüseyn Bozalqanlı. (2005). Aşıq şeirindən seçmələr. Bakı, Şərq-Qərb, s. 133 – 141.
5. [https://az.wikisource.org/wiki/Dan%C4%B1%C5%9Fma_\(A%C5%9F%C4%B1q_H%C3%BCseyn_%C5%9E%C9%99mkirli\)](https://az.wikisource.org/wiki/Dan%C4%B1%C5%9Fma_(A%C5%9F%C4%B1q_H%C3%BCseyn_%C5%9E%C9%99mkirli))
6. Aşıq Mehdi. (2005). Aşıq şeirindən seçmələr. Bakı, Şərq-Qərb, s. 80 – 82.
7. Ərəb və fars sözləri lüğəti. (1985). Bakı, Yazıçı. 1036 s.
8. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. (2004). Bakı, Lider. 376 s.